

Gellén Márton

Szervezet és mozgalom viszonya a XX. század második felének protestáns ébredési hullámai tükrében

The Relation Between Organization and Movement in the Protestant Revival Waves of the Second Half of the XXth Century

Összefoglalás

A XX. század jelentős részén végigvonul a református ébredési mozgalom, amely szorosan összekapcsolódott az evangélikus, kisebb mértékben pedig más felekezeteket érintő mozgalmakkal. E mozgalmak léte szöges ellentétben van a marxista felfogással, ezért tagadással, elhallgatással szokás a jelenségre reagálni. Jelen írás biz onyítja, hogy az ébredési tapasztalat szerves része a magyar protestantizmus történetének, hatása ma is érezhető, noha a szervezeti egyház és a mozgalmi egyház egymáshoz való viszonya korszakonként változott: az egyház és a mozgalom egymás mellett, egymás szövetségeseként indult, majd a szervezeti egyház magába olvasztva igyekezett megszüntetni az ébredési mozgalmat, végül a pártállami egyház és állam karhatalmi eszközökkel igyekezett az ébredési vezetőket ellehetetleníteni, közösségeiket szétverni. Mindezzel ellentétes irányú folyamatként az ébredési mozgalom sejtjei megőrizték életképességüket, prédikátorai, bizonyágtevői hűségesek maradtak Krisztushoz, elhívásukhoz, a Szentíráshoz és az esetek túlnyomó többségében történelmi felekezetükhöz is. Az ébredési jelenség megismerése és értelmezése elengedhetetlen az egyházak mai megújulási törekvései számára.

Kulcsszavak: ébredési mozgalom, vallás, megújulás, hálózat, ellenállás, házicsoport

DR. HABIL. GELLÉN MÁRTON, egyetemi docens, Gál Ferenc Egyetem
(marton.gellen@gfe.hu).

Summary

The revival movement of the Hungarian Reformed Church overarches a large chunk of the 20th century while developing in close connection with the Lutheran Church and – to a lesser extent – with movements of other denominations as well. The existence of these revival movements contradicts the Marxist approach to history; therefore, the revival phenomenon is usually treated with denial or silence. The current paper proves that the revival experience is an organic component of the story of the Hungarian Protestantism, its effects are sensible even with the relationship between the organizational church and the movement-church having changed in different periods: church and movement started horizontally as partners, later the organizational church endeavored to absorb and cease the revival movement, and finally, the church of the dictatorship and the state jointly went at the movement by isolating its leaders and subverting its groups. Countering all these tendencies, the cells of the revival movement preserved their viability, its preachers and testifiers remained faithful to Christ, their calling, the Scripture, and in most of the cases to their denomination as well. Understanding and explaining the revival phenomenon is essential for the contemporary renewal efforts of the churches.

Keywords: revival movement, religion, renewal, network, resistance, home group

BEVEZETÉS: A VIZSGÁLÓDÁS SZÜKSÉGESSÉGE, AZ 1949-ES ÉS A 2022-ES
FELEKEZETI STATISZTIKA MAGYARÁZATRA SZORULÓ JELLEGZETESSÉGEI

A fellelhető felekezeti statisztikák szerint Magyarország keresztény (keresztyn) meggyőződését tekintve 1949-re jelentős növekedés következett be¹. Míg 1930-ban a római- és görög katolikusok aránya 67,1%, 1949-ben már 70,5% volt². A reformátusok aránya ezzel párhuzamosan az 1930-as 20,9%-ról 1949-re 21,9%-ra növekedett. A két legnagyobb felekezeten belüli növekedés bizonyos mértékig összefüggésbe hozható ugyan a holocaust pusztításával, illetőleg a jelentős arányban evangélikus felekezethez tartozó németiség számának csökkenésével, ugyanakkor a két nagy felekezet a csökkenő népesség mellett abszolút számokat illetően is növelte létszámát 1930 és 1949 között. 1930-ban 5.832.238 volt a katolikusok és 1.813.144 a reformátusok száma, míg 1949-ben 6.488.755 katolikust és 2.014.718 reformátust találunk. Mindezt jelentős növekedésnek kell tekinteni, különösen annak fényében, hogy 2022-ben a katolikusok száma 2.886.619 fő, a reformátusok száma pedig 943.982 fő, a teljes kereszténység pedig összesen sem éri el a magyar társadalom felét, a legutolsó népszámlálási adatok szerint mindössze 43,35% a valamelyik keresztény felekezethez tartozók aránya. Mindezt korántsem lehet a kommunista diktatúra számlájára írni, mivel az 1949-es, dominánsan keresztény jelleg 1992-ben még létezett, ekkor a katolikusok aránya 67,8% volt, magasabb, mint 1930-ban, a reformátusok aránya pedig 20,9%, volt, amely megegyezett az 1930-as aránnyal.

A számok vizsgálata alapján világosan megfigyelhető, hogy a magyar társadalom felekezeti hovatartozásban mért keresztény jellege 1949-ben volt a csúcson, de utána 50 évig lényege-

gében stagnált, csak csekély mértékben csökkent a mindent átható ideológiai nevelés és aktív üldözés ellenére, míg az utóbbi negyed évszázad lényegében megfelelt a magyar társadalom felekezeti hovatartozásban kifejezett keresztény jellegét. A jelenség elmélyült értelmezésével még adós a hazai társadalomtudomány. Az egyik jelenség az adatfelvétel technikájában jelentkező hiba (control bias), nevezetesen a KSH által alkalmazott kérdőívben 2001-től jelenik meg a „nem kíván válaszolni” opció, a korábbi adatgyűjtésekben ez egy hibahatáron belüli technikai kategória volt, 2001-től viszont előbb egy 1,1 milliós, majd egy 2,6 milliós, 2022-ben pedig 3,8 milliós „nem válaszoló” állampolgári tömeg jelenik meg a statisztikában. A válaszmegtagadók kategóriájának rendellenes növekedése anekdotikus információk szerint annak is betudható, hogy egyes kérdezőbiztosok – leegyszerűsítendő saját feladatukat – a kérdőívek végén elhelyezkedő felekezeti hovatartozásra vonatkozó kérdésekkel kapcsolatban esetenként azt a felvilágosítást adták a megkérdezetteknek, hogy az azokra való válaszadás nem kötelező, majd bejelölték a „nem válaszolt” opciót. Ez az adatfelvételi hiba nyilván megáll bizonyos mértékig, azonban nem pótolja az elmélyült vizsgálatot.

Szintén állítható, hogy a vizsgált jelenség, miszerint a nagy felekezetek számaránya csökken, miközben a válaszmegtagadók aránya nő, összefügg a generációs változásokkal, azaz a későbbi generációk vallástalanabbak, mint a korábbiak (Tomka, 1998). Ez inkább jelenség, mint magyarázat, de az okok dimenziójában nem általánosítható, hiszen 1930-tól 1949-ig nőtt a magyar társadalom keresztény jellege az 1948-49-es adatfelvétel alkalmával, holott biztosan nem számíthatott semmilyen előnyre az, akik keresztény felekezethez tartozónak vallotta magát.

Tehát a keresztény önbesorolás egyéni, generációs és társadalmi szinten változhat lefelé és felfelé egyaránt, és ez – mint az 1992-es adat mutatja, kevésbé függött attól, hogy két generáción keresztül az ateista diktatúra volt a meghatározó társadalomszervező erő. Sokkal mélyebb összefüggésekről kell, hogy a vizsgálatok szóljanak, amelyekhez ez a mű is hozzá kíván járulni az adott szűkös keretek között.

Jelen mű kiindulópontja az a megfigyelés, hogy a magyar társadalom keresztény jellegének időbeli alakulása biztosan nem írható le valamilyen szigorúan monoton csökkenő függvénnyel. Minden egyéb feltételezéssel szemben a keresztény jelleg bővülése egyes történelmi időszakokban robbanásszerű volt Magyarországon, inkrementális növekedés viszont nem figyelhető meg. A csökkenés ezzel szemben a generációs cserélődés ütemének megfelelően hosszú stagnálást követően határozott csökkenést mutat az elmúlt évtizedekben. A stagnálás és csökkenés évtizedei azonban egyáltalán nem támasztják alá a determinista – vagy a vallás tekintetében egyértelműen marxista – nézeteket, mivel a csökkenés hosszabb vagy rövidebb korszakait olykor robbanásszerű növekedés követi. Itt fontos megjegyezni, hogy a marxista nézet szerint (1) minden kritika alapja a valláskritika, tehát valláskritika nélkül társadalomtudomány sincs, (2) a vallás megszűnése objektív történelmi szükségszerűség, mivel a vallás pusztán társadalmi konstrukció, a társadalom megváltozásával a vallás különböző szerepei, mint a lelkiismeret, a vigasztalás vagy a szenvedés: feleslegessé, meghaladottá válnak (Marx–Engels, 1973:13-14).

Ezen igen elterjedt nézetekkel szemben a történelmi bizonyítékok a marxista tanokat hirdető rendszereken átívelő módon, azokra tekintet nélkül azt mutatják, hogy hirtelen növeke-

dési fázisok hosszan tartó hatást gyakorolnak, sőt, adott esetben sajátos jelleget kölcsönöznek az adott társadalomnak. E megfigyelés beágyazódik a társadalomtudományi komplexitás-elmélet megállapításába, amely szerint a társadalom, és a történelem nondeterminista, nonlineáris pályán mozog, aminél fogva sem newtoni, marxi (lineáris), sem hegeli értelemben vett (dialektikus) kiszámíthatóság nem képzelhető el hosszú távon, e helyett olyan organikus rendszerek, mint család vagy nemzet jelentős rezilienciát, önfenntartó és megújulási képességet tanúsítanak minden külső katasztrófhelyzet ellenére (Morçöl, 2012; Farazmand, 2003).

KUTATÁSMÓDSZERTANI MEGJEGYZÉSEK

Az 1949-es és 1992-es magyar felekezeti statisztikát szemlélve, illetőleg a mögöttes történet ismeretében – amelynek egyes elemei itt röviden bemutatásra kerülnek – megállapítható, hogy a háttérben olyan események történtek, amelyek nem vagy nem eléggé magyarázhatók a külső körülmények változásaival. A két népszámlálási adat önmagában cáfolja Marx és követői elméletét, hogy a társadalom megváltozása kisöpri a vallást. Ellenkezőleg, jelentős mértékben a hit, ezen belül a vallásos hit söpörte ki a marxizmust, nem utolsósorban a transzcendensbe ágyazott emberi méltóság hangsúlyozásával, a politikai hatalom abszolutizmusával szemben (Weigel, 1992:72-73).

A tömeges, robbanásszerű Istenhez fordulás, szakkifejezéssel: az ébredés (angol nyelvtérleten: revival, awakening, outpouring kifejezés egyaránt használatos) jelentőségéhez képest ritkán és kevésbé elemzett jelenség, ami bizonyos mértékig érthető, hiszen a társadalomtudomány e körben óhatatlanul összeér a transzcendenssel, ami a hittudományok körébe tartozik, amennyiben valaki elfogadja a marxi előfeltevést, hogy a társadalomtudomány a valláskritikával kezdődik. Ezzel szemben helyesebbnek tűnik, ha a vizsgálati tárgyhoz igazítjuk a módszert. Ennek megfelelően a továbbiakban a legegyszerűbb módon, először az arisztotelianus megfeleléségi iskola vonalát követve (Elsby, 2015) – a teljesség igénye nélkül – az ébredéstörténeti szakirodalom egyes megállapításait célszerű figyelembe venni annak az állításnak az alátámasztására, hogy az ébredés mint jelenség lényegében egyidős az egyetemes egyház történetével. Ezt követően a magyar, majd a református ébredéstörténet egyes mozzanatainak felvázolásával a jelenre és a jövőre is megfogalmazhatók bizonyos következtetések. A vizsgálati tárgyhoz az arisztotelianus megfeleléségi iskolán kívüli ismeretelméleti megközelítés is társul, nevezetesen a Yoram Hazony (2012) által is képviselt, zsidó, illetve a felvilágosodást megelőző, továbbá a felvilágosodás univerzális érvényességének tanát el nem ismerő vagy azt meghaladó keresztény irányzat, miszerint az isteni kinyilatkoztatás, a reveláció érvényes és megbízható, azt igazságnak kell elfogadni (XVI. Benedek, 2011).

AZ ÉBREDÉSEK TÖRTÉNETI VALÓSÁGA

A kereszténység története valójában ébredések története. Ennek első példáit az első század zsidó, prozelita, görög, római és perzsa keresztényei között láthatjuk egybeként a pünkösti történetben (Szőnyi, 1993). Katolikus perspektívából szintén azt az értelmezést érdemes idézni, ami az ébredést össz-keresztény misztikus, de nem egyéni, hanem közösségi élmény-

a fent röviden bemutatott észak-amerikai ébredési hagyománnyal. A Christian Endeavor-t Francis E. Clark „kongregacionalista lelkész 1881. február 2-án. Mai kifejezéssel élve úgy mondanánk, hogy a fiatalok egyházból való „kikonfirmálásának” megakadályozása volt az eredeti cél (Szász, 2007, 966. oldal). Szintén meg kell emlékezni az ébredési mozgalom erdélyi ágáról, melynek indulását Szász (2007) Kecskeméthy Istvánnak⁹ a Bethlen Gábor Kollégium nagyenyedi fakultására érkezésétől (1895) számítja, ahol 1896-ban megalapította az Evangéliumi Szövetséget, majd a házasság tisztaságáért küzdő Fehér Kereszt Egyletet. 1903-tól mint a Bethánia Egylet alelnöke, Kecskeméthy helyi csoportokat hozott létre Zilahon, Marosvásárhelyen, Kolozsváron és a Zsil völgyében, a csoportokhoz több lelkész is csatlakozott (Szász, 2007:971).

Az ébredéstörténet feldolgozásának másik irányzatát Dr. Kiss Ferenc (1942, 1990) képviseli, aki az ébredési mozgalom eredetét az általa személyesen is megfigyelt, illetve eredeti közlésekből hallott nagyszalontai, érmelléki paraszti ébredési mozgalomra vezeti vissza, amit a résztvevők egyszerűen csak „Gyülekezet”-nek neveztek. A Gyülekezet története az 1870-es évekig nyúlik vissza, amikor Bodnár Balázs szalontai kisgazda „határozott isteni biztatást kapott, hogy hívja össze bibliaolvasó ismerőseit és szomszédjait egy hasonlóan imádkozó életű paraszt gazdának, Bíró Mihálynak a házához, s ott hirdesse a Szentírás igazságait az embereknek...” (Kiss, 1990:370). A Gyülekezet több környékbeli, sőt távolabbi településen is úgy működött, hogy a vasárnapi református istentisztelet után a hívek egy része elvonult egyik vagy másik gazda portájára, ahol lelkészi részvétel nélkül, laikus igehirdetéseken és közös imaalkalmakon vettek részt. A hivatalos egyház részéről eleinte nem érkezett különösebb reakció, azonban – 1920 után már a román hatóságok bevonásával – igen (Kiss, 1990:377), aminek következtében az ébredési népi mozgalom elkezdett részben leválni a hivatalos egyháztól, részben pedig kialakította sajátos, egyházhoz való viszonyát. Kiss Ferenc olyan fontos és értékes megfigyelést tett, amelynek jelentőségét mindeddig kevesen fogalmazták meg: az intézményi keretek fontosak és látványosak voltak, de tartalmában, tömegében valójában az ébredés népi mozgalom volt, amivel kapcsolatban semmilyen a körülményekben rejlő magyarázatot nem lehetett találni: a népi mozgalom nem érintkezett külföldiekkel vagy más városból érkező prédikátorokkal, nem élt át más földrajzi területekhez képest nagyobb megpróbáltatásokat, stb. A továbbiak szempontjából ez a megfigyelés kulcsfontosságú: az intézménytörténeti megközelítés a helyek, nevek, események körében fontos leíró megállapításokat tesz, de az okok a népi mozgalom személyesen és kollektíven megélt evangéliumi gyakorlatában rejlenek. Így történhetett, hogy a későbbiekben az intézményi keretek szétzúzását követően is fennmaradtak ébredési csoportok, amelyek minden helyzetben megtalálták a kereteket – ha áldozatok árán is –, hogy hitüket közösségben is megéljék.

Minden egyéb történeti részlet megtalálható egyebek mellett Szikszai Béni művében (2015), amelynek lényege, hogy az intézménytörténeti részletek (az I. világháború utáni időszakban például: a későbbi híres teológus, Victor János lesz a Bethánia Egylet alelnöke) mellett a frissen városba özönlők változatos mozgalma egyszerre tartalmazza a dogmatikusabb és a liberálisabb irányzatokat, a diakóniai és a missziói lelkesedést, miközben megőrzi azt a sajátosságát, hogy nagy egyéniségek, kiválások, szétválások nyomán különböző szervezetek (KIE, SDG, MEKDESZ, Lorántffy Zsuzsanna Egylet, Fébé, stb.), jó és kevésbé jó kezdeményezé-

sek együttesen jelentkeznek. Mégis, 1928-körül változást éreznek a szereplők, a korábbi adminisztratív aktivizmust felváltja a Szentírásra való személyes és közösségi rádobbanás élménye. (Szikszai, 2015:143). Ugyanebben az évben egy igazi, spontán, népi ébredési hullám alakul ki, ami Vaján kezdődik, majd kiterjed a környező településekre: Rohod, Őr, Kántorjánosi, Nyírmada, Ófehértó gyülekezeteire, később Mátészalka, Kisvárd, Nyírbátor is csatlakozott, hogy csak a nagyobb településeket említsük (Uo., 144-145). A mezei munkáról hazatérő nép evangéliumi énekeket énekelt, a szegényparasztok a Szentírást tanulmányozták, a duhaj legények – egyébként lelkesedésüket fenntartva – a kocsmánokról áttértek a „Hallelujah” énekeskönyv darabjaira... mindez különösebb lelkeszi vagy egyéb behatás nélkül. Később, Bencze János, vajai református lelkész (1894-1980) úgy értékelt, hogy „Nem tettem semmit és ezzel tettem a legtöbbet, mert kezdhettem volna a kontramunkát.” (Uo. 144. oldal). A továbbiakban a területi korlátok miatt csak néhány évszám és esemény erről a korszakról: 1930-tól a vidék-város kapcsolattartás folyamatos fenntartása érdekében a Bethánia Egyletben létrehozzák az utazótitkári szerepkört, amelyet Szikszai Béni vállalt, 1932-től megindulnak a rendszeres szervezett evangélizációk. 1940-ben a Bethánia Egylet megvásárolja az alcsúti 6 (más adat szerint 10) hektáros konferenciatelepet.¹⁰ (Farkas, 2003).

A KITEJESÉDÉSTŐL A MEGSZÜNTETÉSIG VEZETŐ ÉVEK: 1945-1950

A háború sokja és az egyébként is organikusan fejlődő népi mozgalom kölcsönhatásában minden korábbinál nagyobb megtérési hullámok alakultak ki, Budapesten és vidéken egyaránt. Ezek messze nem korlátozódtak a Bethánia Egyletre, mégis a Bethánia lett a háború utáni ébredési mozgalom olyan központi szervezete, amely eggyé forrt az ébredési mozgalommal (a korabeli sajtóban és szóhasználatban még köznévvé is vált „bethánista” vagy „bethániás” kifejezésként). 1945 végén Borbély Béla¹¹ és Bütösi János voltak a Bethánia utazótitkárai. Gelért Margit, Zsombók Margit és Sollich Júlia női missziói munkások voltak (Szikszai, 2015. 283. oldal). 1946-ban lényegében folyamatosak az evangélizációk dr. Szabó Mihály, dr. Kiss Ferenc, Ungár Aladár, Szécsey János, dr. Somogyi Imre, Bányai Ferenc, Tomi József, Pap Kálmán, Farkas József, Vida Sándor, Bütösi János, dr. Takács László és Szikszai Béni szolgálnak. (Szikszai, 2015, 293). E folyamat ellentétpárjaként a Zsinat helyett Bereczky Albert, Békefi Benő, Karácsony Sándor, Kádár Imre 1946 augusztus 14 és 17 között Nyíregyházára, majd 1947-ben is összehívták az Országos Református Szabad Tanácsot, amely igyekezett politikai szerepet is elfoglalni,¹² miközben Ravasz László elszigetelése és lejáratása folyt a sajtóban.¹³ A hatalom részéről tehát a korábbi egyházi vezetés felszámolása mellett az új egyházi vezetés kialakítása zajlott, miközben az ébredési mozgalom mind a közhangulatban, mind a templomi igehirdetések, mind a tömegrendezvények terén fénykorát élte ebben az időszakban: 1948-ban Alcsúton 3.000 fős ifjúsági konferencia, Budapesten 32 templomban evangélizáció, Vaján 5.000 fős evangéliumi konferencia (Farkas, 2003). A rendszeres alcsúti rendezvényeket 1947-ben még az Államvasutak is támogatta.¹⁴ Egyébként az aktív gyülekezetépítési lendület Bethániával együtt és azon kívül is (SDG, KIE, stb.) uralta a reformátusság gyülekezeteinek nagy részét¹⁵ (Koncz, 1948. p. 3), de az evangélikus és kisebb felekezetek sem maradtak ki a lendületből. Mindezzel egyidőben lezajlott az őrségváltás a Magyarországi

Református Egyház élén is: Ravasz László 1948. április 30-án Rákosi nyomására lemond és visszavonul a közélettől, Bereczky Albertet pedig 1948. szeptember 28-án szentelik püspökké a Budapest Kálvin téri templomban, ígét hirdetett: Victor János lelkipásztor.¹⁶ Ezzel a két történelmi mozzanattal elhárultak az akadályok az új, ateista pártállam hivatalos egyháza és az ébredési mozgalom frontális összeesése elől.

AZ ÉBREDÉSI SZERVEZETEK ÉS AZ ATEISTA PÁRTÁLLAMI EGYHÁZ ÖSSZECSAPÁSA 1948 ÉS 50 KÖZÖTT

Az ateista pártállam és a hivatalos egyház kapcsolatát Egyezményben rögzítették¹⁷, ezzel a hivatalos egyház és a mozgalmi egyház útja tartósan kettévált. Az ébredési mozgalom felszámolásának feladatát Bereczky Albert vállalta. 1948. június 11. és 1956 október 14. között jelent meg a Bereczky (ellentmondásos alakját lásd részletesen: Lányi, 2024) befolyása alatt álló Az Út című hetilap, amelyben Bereczky az ébredési mozgalomra jellemző frazeológia alkalmazásával igyekezett a lendületet átvenni a népi mozgalomtól, miközben az intézményi egyház hatalmi köreit is ellenőrzése alá hajtotta (Nagy, 2018). A lap hasábjain egymás mellett jelentek meg az ébredési és a politikai közlemények, úgy, hogy lehetőleg hiteles ébredési vezetők is kapjanak szerepet, így személyükkel akaratlanul is legitimálták a fokozatosan kibontakozó célt. A folyamat végpontján a „Bethánia” elnevezés a „bethánista” kifejezéssé torzult olyan ember megnevezésére, aki egyaránt az egyház, az ébredés és az állam ellensége. Végül Az Út 1948. július 18-i száma arról tudósított, hogy Makkai Sándor konventi missziói előadó vállalta, hogy közvetítsen az egyház és a Bethánia részéről Szikszai Béni között arról, hogy hogyan olvad be a Bethánia az egyházba (Nagy, 2018.). Egyébként a Bethánia szervezetiileg is része volt az egyháznak, mivel tagja volt az Országos Missziói Munkaközösségnek (Makkai, 1948a:1). 1949 nyarán az Egyetemes Konvent Elnöksége elhatározta az összes egyházi egyesület megszüntetését, amiről értesítette a Belügyminisztériumot. (Mucsi, 2007:176). Ide tartozott egyebek mellett a MEKDESZ, a KIE, és az SDG, amely 1949 december 17-én tartotta feloszlását kimondó közgyűlését, és kérte, hogy munkatársait vegye át az egyházi misszió (Mucsi, 2007:177). Az elérhető források szerint a Bethánia többször is kimondta feloszlását vagy pedig bizonytalan, hogy pontosan mikor és hogyan: 1949. november 27-én (Szikszai, 2015:332), 1950. január 19-én (Nagy, RefWiki), 1950 februárjában (Árgyelán, Parokia.hu), végül 1950. május 6-án utoljára küldte el iratait az Egyetemes Konvent Elnöksége részére (Mucsi, 2007. 177. oldalon Szabó Imre, 2001-re hivatkozva). Asztalos Zoltán életútinterjúja szerint csak 1951-ben szűnt meg a Bethánia, de csoportjai tovább működtek (Asztalos, 2013:24). Később, például Az Út 1953. évi május 3-9. -i száma (2. oldal) azt írta az Országos Esperesi Konferenciáról szóló összefoglalójában, hogy a Bethánia önként oszlatta fel magát, miközben a „bethániások” még mindig ott vannak a reformátusok között, de valójában csak ál-reformátusok, akik ellen a „hit éberségével” fel kell lépni.¹⁸ Ez utóbbiak fontos megjegyzések, mivel a későbbi évtizedek rögzített toposzait lehet bennük felismerni:

- a Bethánia valójában ellen-egyház,
- a bethánisták nem fogadják el a református tanításokat, eretnekek,
- a Bethánia önként adta át magát a pártállamnak,

- a bethánisták ellen küzdeni kell,
- a bethánisták egy homogén árnyék-közösséget alkotnak.

Az önfeloszlatás mítosz volt, amely ma is érezteti hatását. Az egyházba való beolvadás, a megszüntetés, a megszűnés, a feloszlás és a feloszlatás kifejezések egyaránt előfordulnak a forrásokban, azonban a beolvadás útján való megszüntetés látszik legpontosabb megfogalmazásnak: „Nagy örömmel és hálaadással állapíthatjuk meg, hogy minden elvi kérdésben sikerült megegyezésre jutnunk. A Bethánia vezetői kifejezték azt a kívánságukat, hogy munkájukat a jövőben nem egyesületi keretben, hanem az egyház szervezetébe beépülve kívánják folytatni. Csak természetes, hogy ez semmiben sem mehet a Bethánia eddigi nagyszabású evangélizációs munkájának rovására, sőt mindent meg kell tennünk, hogy ez a munka gyorsodjék és növekedjék.” (Makkai, 1948b) Ez az apróságnak látszó különbség mégis döntő a továbbiak, különösen a vagyoni viszonyok szempontjából, hiszen emiatt nem került sor a Bethánia kárpótlására a rendszerváltás után. Míg az Országos Református Presbiteri Szövetség (ORPSz) 1950. április 11-én mondta ki feloszlását, amit május 4-én a Belügyminisztérium is jóváhagyott (Mucsi, 2008:178), a Konvent ugyanekkor szüntette meg az Országos Református Gazdasági és Jóléti Társulatot (ORJO) és az Országos Református Lelkeszi Egyesületet (ORLE), amelyek vagyona a közegyházra szállt, amit feltehetően Péter János járt ki Kádár János belügyminiszternél (Mucsi, 2008:179). E pillanatban még az is felmerült, hogy a Bethánia Egylet tömegbázisára alapozva önálló püspökjelöltet állítsanak Bakó László személyében, de Szikszai Béni ennek ellenállt, így a Bethánia tagok és szimpatizánsok lényegében a hivatalos jelöltet, Péter Jánost támogatták a Tiszántúli Egyházkerületben. 1950. május 11-én Bereczky Albert és Balogh Jenő körlevelet intéztek a lelkesi karhoz, melyben megtiltották a nem hivatalos (értsd: egyesületi, bethánista) iratterjesztést (Uo. 186. oldal). 1950. május 31-én Gerő Ernő a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége előtt meghirdette a klerikális reakció elleni küzdelmet, amely ugyan elsősorban a katolikus egyház és a szerzetesrendek ellen irányult, de a protestánsoknál és a zsidóknál jelentkező reakció letörésére is utasított. A továbbra is működő Bethánia csoportok ennek ellenére – nem csekély személyes bátorságot tanúsítva – heti szinten ezreket megmozgató evangéliumi rendezvényeket tartottak, illetve próbálták megszokott életüket élni. Mucsi is hangsúlyozza dr. Szabó Mihály, debreceni közöségvezető nevét, aki nem teológus igehirdetőként akár kétezer főt is megmozgatott vasárnaponként (Mucsi, 2008:187).

1951-56: HARC A SZERVEZETI KERETEK SZÉTZÚZÁSÁT KÖVETŐEN, A MOZGALOM ISMÉT LÁTHATÓVÁ VÁLIK

Az ébredés egyesületi kereteinek, és az egyéb kegyességi szervezeteknek (szerzetesrendek, diakóniai szervezetek) megszüntetését követően kezdetét vette a kollaboráns egyház és a hitvalló egyház, vagy a földi ország és Isten országa (Szent Ágoston, 2005:62) közötti rejtett és nyílt küzdelem. Ez a jelenség messze nem egyedi az egyetemes egyház történetében, azonban az események időbeli és térbeli közelsége, valamint máig feltáratlan, rejtett mivolta számos kutatási erőfeszítésnek adhat még teret. Ennek egyik oka, hogy a nyilvánosan elérhető, kutatható publikációk száma minimálisra csökkent ebben az időszakban, a másik, hogy az ébredési

mozgalom központi szervezetei megszűntek, a személyesen, de közösségben megélt hit terepe a család, a kis közösség és a gyülekezet, valamint ezek bizalmi hálózata lett. Mindennek a következményeként a pártállam és az ébredési mozgalom összecsapása az egyéni, családi, kis-közösségi hálózatok világába tevődött át, ahol a fő kapcsolóerővé a bizalom vált, így érthető módon a pártállam épp ezt a bizalmi struktúrát igyekezett megbontani. A megbontás és kontroll klasszikus technikái az elszigetelés, a parkolópálya, a megfélemlítés, a vádak, rágalmak terjesztése (shaming, bullying), megfélemlítés, zsarolás, a megbélyegzés, az elcsüggesztés (ismét divatos szóval: gaslighting), a személyes érdekkörbe vonás és az új lojalitások kikényszerítése.

A Bereczky Albert által meghirdetett „Testvéri Izenet”, a „Keskeny út” teológiája, valamint a papi békemozgalom részleteit nem szükséges itt kifejteni, ezt a munkát kitűnően elvégezte például Nagy Károly Zsolt (Nagy, 2018, illetve Nagy, RefWiki). A Bereczky és Békefi által fémjelzett politika szerint az egyház elvesztette prófétai szerepét, egyetlen feladata, hogy hangoztassa az aktuális pártállami kliséket. Agitáljon a térszerítés mellett, foglaljon állást az imperialisták és a reakció ellen, az egyház hajtsa végre az „egyházzsugorítást”, zárják be az iskolákat és a teológiákat, néhány kivétellel, továbbá nemzetközi kapcsolataikat felhasználva végezzék az ideológia terjesztésének munkáját (Majsai, 2006:7). Hamar világossá vált, hogy mit kockáztat, aki nem működik együtt a hivatalos pártállami egyházzal: Pógyor István, a KIE titkára 1951-es letartóztatása után 1953-ban mártírhalt szenvedett hitéért.¹⁹

Az „egyházzsugorítás” elleni spontán fellépés megható példajaként részletes feldolgozást nyert a Sárospataki Teológia „visszafoglalására” irányuló hallgatói akció (Exodus '51),²⁰ amely alkalmával a visszatérő hallgatókat a meglepett Újszászy Kálmán²¹ azzal a kérdéssel fogadja, hogy „Vajon az egész ifjúság akciója-e ez vagy egy bizonyos kegyességi csoporté?” (Kőrössy-Kotsis²², 2015:26). Újszászy a formálisan már nem létező Bethániának tulajdonított olyan szervező erő, hogy egy ilyen akciót kivitelezzen, a szerzők megjegyzése szerint.

Kevésbé ismert, hogy a betiltás utáni években, tehát 1950 és 56 között továbbra is számottevő munkatársi kör vitte tovább az ébredés munkáját annak ellenére, hogy mindannyian tisztában voltak azzal, hogy mit kockáztatnak: Fekete Péter, dr. Szabó Mihály, Joó Sándor, Gyökössi Endre, Józan László, Farkas László és Borbély Béla. Berényi József az e korszakban tartott éves csendesnapok egyikén találkozott először Cseri Kálmánnal (Berényi, 2008. 144. oldal). A szabolcsi mozgalomról szólva említi a minden év augusztus 20-án megrendezett alkalmakat, illetve a hajdúszoboszlói illegális alkalmakat, amelyeket jelentős részben Borbély Béla szervezett. E körben említi Berényi Gáti Ferencet és Hargitai Pált mint dunántúli lelkipásztorokat, valamint felsorolja Benke József, Tussay János nevét, a Tiszáninneni Egyházkerületből pedig Szabó Dánielen kívül Szilágyi István és Kutasi Béla,²³ továbbá két „parasztprófétát”: Vántus bácsi és Nagy Károly alakja jelenik meg visszaemlékezésében. Megjegyezhető, hogy ezek szerint a parasztság, mint osztály felszámolása után is léteznek parasztpróféták Magyarországon, sőt, vállalják az ezzel járó kockázatokat is.²⁴ Maga Berényi József a Bethánia feloszlata előtt két hónappal lépett be az Egyletbe, méghozzá Zsindelyné Tüdös Kláraék Istenhegyi úti villájában hozott döntés nyomán (Berényi, 2008:139). [Tüdös Klára 1945-től a Református Nőszövetségen keresztül szintén teljes erőbedobással vett részt az ébredési mozgalomban (Szikszai, 2015:305)]. Részt vett a debreceni feloszlatai közgyűlésen, és ezt követően, mint „bethánista”, de már Bethánia Egylet nélkül végezte munkáját Debrecenben

és az ország 200 (!) gyülekezetében. Ezzel együtt fokozatosan rajzolódott ki Berényi számára, hogy mintegy 300 lelkipásztor tartozik ehhez a hálózathoz. 1956 augusztus-szeptemberi időszakában előbb Vaján, majd Debrecenben több ezer fő gyűlt össze (Berényi, 2008). Ebben az időben a hatóságok úgy határoztak, hogy nem avatkoznak be karhatalommal (Bojtor, 1996. 237-38. oldal). 1956 szeptember 28-án az összegyűlt 3.000 fős tömeg előtt még maga Péter János is evangelizált, és Veress Pál, az ÁEH elnökhelyettese előtt „fedezte” a résztvevő lelkészeket. (Berényi, 2008:140). Az 1956-os vajai csendesnap természetesen az ÁEH figyelmét sem kerülte el. Péter János taktikussága itt is megmutatkozott: elkerülte a konfrontációt, eljátszotta szerepét, majd kérte felvételét a pártba, később, karrierje csúcán a diktatúra külügyminisztere lett 1961-73-ig. A későbbi egyházvezetők már csak tmb. (titkos megbízott, azaz ügynök) vagy tmt. (titkos munkatárs) státuszt kaptak az ezzel járó rendszeres vagy eseti jelentési kötelezettségekkel (Majsai, 2006).

Berényi konkrét nevekkkel és körzetekkel mutatja be a spontán házicsoporthoz tartozók rendszerét, amelyek nem ritkán 50 főt is befogadtak alkalmanként (Berényi, 2008:176-179). A házicsoporthoz tartozók szerveződési és megküzdési modellje ma még nem kutatott terület, azonban mindez cáfolja azt a közhitelt, hogy az ébredési mozgalmat az egyesületi keretek megszüntetése megállította volna, vagy, hogy a Bethánia átadta volna magát az új, kommunista hatalommal megegyezni kívánó egyházi vezetésnek. Inkább az írott források szűkössége, és a sok különböző terület, irányzat, az autonóm csoportok sokfélesége és generációs változásai, illetőleg a központi koordináció hiánya: a hálózati jelleg együttesen adja a kutatás nehézségét. Mucsi (2008) is hangsúlyozza az írásbeliség visszaszorulását, hiszen egy-egy traktátus birtoklása vagy terjesztése is komoly kockázatot hordozott. A debreceni csoport korábbi vezetője, dr. Szabó Mihály fia, Dr. Prof. Szabó Pál élettörténetéből pontosan rögzíthető, hogy a szereplők mennyire tisztában voltak a veszéllyel, és milyen mértékben törekedtek arra, hogy lehetőleg minimálisra csökkentsék azokat. Dr. Szabó Mihály például a megszüntetést követő években, évtizedekben Szegedről bonyolította makói, hódmezővásárhelyi, továbbá hajdú-bihari és szabolcsi tevékenységét úgy, hogy igemagyarázatait kis papírfecnikre jegyzetelte, amiket az alkalom után azonnal megsemmisített (Szabó Pál, 2010:108).

EGYÉNI TÖRTÉNETEK 1956 ÉS 89 KÖZÖTT: AZ „EGZISZTENCIÁLIS BIZONYSÁGTÉTEL”²⁵ KORA

Az 1956-os Megújulási Mozgalom történetét, eseményeit máshol részletesebben elemezték, e tanulmányban nem szükséges ezeket megismételni.²⁶ A forradalom időszakában Szikszai Bénit is megpróbálták a forradalmárok szerephez juttatni, de ő ennek ellenállt. A megtorlás idején a diktatúra számára világossá vált, hogy az ébredési mozgalom – hálózati-bizalmi jellege miatt – túlságosan életképes, ezért fokozni kell a mozgalommal szembeni fellépést, az elnyomást az egyház-egyesület, majd az egyház-lelkipásztor szintről le kell vinni a bizalmi hálózatok, kisközösségek megbontásának szintjére. Szinte felsorolni sem lehet az elszenvedett egyéni és családi repressziók és hősi helytállások történetét. Visky András írónak köszönhető, hogy Kitelepítés (2022) című művében a szűk közvéleményen túl is ismertté tette Visky Ferenc, Sollich Júlia és hét gyermekük kálváriáját és helytállását a kommunista Romániában.

Az egyéni történetek az ébredési generáció szamizdat jellegű írásaiban, szájhagyományban, egyes gyülekezeti történetekben,²⁷ illetve 1990 után megjelent emlékiratokban rajzolódik ki mindaddig, ameddig az Állami Egyházügyi Hivatal iratállománya, illetve az Állambiztonsági Iratok Történeti Levéltárában őrzött iratok rendszerezett feldolgozása meg nem történik. A továbbiakban csak néhány példa szerepel a nyilvános forrásokból elérhető történetek közül:

- Szikszai Béni mezőgazdasági segédmunkás, favágó lett Göböljárás-Pusztán, napi 16 óra nehéz fizikai munkával tartva el családját. 1956 utáni ébredési mozgalmi tevékenysége messze nincs feldolgozva. Annyit lehet tudni, hogy az Ablonczy Dániel lelkipásztorsága alatt a Kispest-Rózsa-téri Református Egyházközség gondnokaként működött nyugdíjazása után. A gyülekezet történetében nyoma van, hogy 1977-ben pedig igehirdetéssel is szolgált itt.²⁸ Szikszai Béni és Szikszai Béniné 1970-es évektől végzett gyülekezeti szolgálatairól kapunk híradást a csobánkai és pomázi gyülekezetek történetéből, Nyilas Zoltán esperes révén (Joó, 2023b). Szóbeli közlésekből lehet tudni, hogy a hajdani ifjak, akik az 1960-as, 70-es években már maguk is meglelt férfiak és asszonyok voltak, gyakran felkeresték őt, mivel maga nem mozgatható szabadon. E gyülekezetben ki tudott alakulni az ébredési mozgalom új generációja egyebek mellett Vándor Gyula és Vándor Gyuláné tevékenysége nyomán.
- Szintén folyamatos rendőri felügyelet és titkos megfigyelés alatt állt Borbély Béla, akihez Vencsellőre jártak az ébredési mozgalom tagjai, de az új generációk tagjai is, emiatt egyházi, talán világi hatóságok előtt is felelniük kellett (Bojtor, 2003:107). Egy a világhálón megtalálható, 1966. május 16-i keltezésű ügynöki jelentés szerint (ÁBTL 3.3.2.M 25802/I. 18.) egyházi elmarasztalásban részesült – ártatlanul –, amit „zúgolódás nélkül” hordoz. Feltehetően folyamatosan figyelték.
- Bojtor István és környezete fél-illegalitásban működött az 1960-as, 70-es és 80-as években, miközben megfigyelése és kontrollja folyamatos volt (Bojtor, 2003:193-194).
- Timár Pált Felsőkelecsény, majd Trizs, Kánó és a környező kistelepülésekre helyezik 1960-tól (Kovály, 2018).
- Berényi József Bojt községbe került, rendőri felügyelet alatt tartották, felemás rehabilitációja csak 1971-ben történt meg (Berényi, 2008), Szabó Imre Sárbogárdra került (Szabó, 2001b).
- Sükös Pált ide-oda helyezik, próbálják ellehetetleníteni: Korlát, Csenyete, Arka, stb. szolgálati helyeken. (Bojtor, 1996:191-192).
- Szabó Dániel szállodaportás, állástalan, ennek ellenére Kárpátalján, Erdélyben és sok más helyen tartja ébren a gyülekezeteket. Egyházi tisztséget (gondnokként) csak 1990-ben kap. (Bojtor, 1996:195).
- Dr. Szabó Mihályt Péter János megkörmékezi 1952-ben, hogy forduljon az ébredés ellen, 1959-ben klerikális beállítottsága miatt elbocsátják a bíróságról, vállalati jogtanácsos lesz, ugyanakkor fenntartja (konspirált) hálózatát: Enyedy Andor, Koncz Sándor, Nagy Barna, Nagy Sándor Béla és Szabó Zoltán lelkészekkel (Bojtor, 1996. 196. oldal) valamint a debreceni házicsoportokkal (Szabó Pál, 2010:208).

- Szaniszló Endre nagykállói, aporligeti lelkipásztort 1955-ben letartóztatják, mondván, hogy miatta lépnek ki az emberek a termelőszövetkezetből, majd Rásonysápberecsenre helyezik, gyermekei nem tanulhatnak tovább (Bojtor, 1996:197).
- Dr. Telegdi Imre füzerradványi lelkipásztor fél-legális iratterjesztő munkát végez az 1960-as és 70-es években (Bojtor, 1996:197).
- Vajda Mária (Vajda Mariska néni), az egyik debreceni Bethánia csoport korábbi vezetője²⁹ Molnár Mária misszionáriusnő korábbi lelki testvére³⁰ Hajdúsámsonban³¹, Mátyászáján és Vaján tevékenykedik (Asztalos, 2013).
- Szintén a kor rideg, konspirált valóságát tárja elénk Sólyom Ferenc élettörténete, aki szintén „bethánista” maradt, és bár hitvalló magatartása miatt nem lehetett lelkipásztor, mégis megtalálta különleges szolgálatát. 1972-től holland keresztényekkel került kapcsolatba, akik révén keresztény irodalmat szállított Románia magyarlakta vidékeire. Megjegyzendő, hogy élete végén rehabilitálta a Magyarországi Református Egyház, és mégis lelkipásztor lehetett a rendszerváltás után (Klein – Wijngaarden, 2003). A holland és erdélyi vonal nem kerülte el a hatóságok figyelmét: S. (talán Sólyom?) egy Miskolcon kelt, 1980. július 3-i jelentés szerint „Rendszeresen jár Romániába az ott élő magyar családokhoz. Mások előtt hivatkozva beszél holland kapcsolatairól, akik jelentős anyagi támogatásba részesítik. Kapcsolatunk szerint T. a betánista csoporthoz tartozónak vallja magát, de ezt a kapcsolatot csak azért ápolja, hogy a külföldi kapcsolatokon keresztül anyagi támogatásba részesülhessen.” (Majsai, 2005).
- Bogdán Gyula lelkipásztor, a Bethánia korábbi utazótitkára 1951-re 3150 főre növelte a Kispeszt-Wekerletelepi egyházközség létszámát (Joó, 2023a).
- Borbély Béla, Vajda Mária, Zimányi József és mások 1980-as évekbeli hajdúsámsoni szolgálatairól enged következtetést Szabó József lelkipásztor visszaemlékezése (Hege-dűs, 2025).
- Farkas József tevékenysége szintén a hatóságok célkeresztjében állt. Az 1979. XII. 6-án kelt jelentésre írt intézkedés a következő: „Intézkedés: A tmb. értékelése alapján hálózati kombinációt dolgozunk ki Farkas József „F” dossziés személy *lejárására* külföldi kapcsolatai előtt.” (Majsai, 2005)
- Az 1980. VII. 17-én kelt „Szigorúan Titkos!” jelentésben ez a megállapítás szerepel: „1980 július 8-án is volt egy összejövetel a betánista beállítottságú hívek számára.” Természetesen az intézkedés: kapcsolatok feltérképezése, kompromittálás és bomlasztás. (Majsai, 2005).
- Joó Sándor (Draskóczy, 1993.) és Cseri Kálmán³² története sokkal ismertebb, itt nem szükséges részletezni. Cseri Kálmán összefoglalója azonban pontos képet ad arról, hogy hogyan festett egy hitvalló gyülekezet élete az 1960-as, 70-es években: „Pasaréten még a legnehezebb időkben is volt gyermekmunka, ifjúsági munka, énekkar – ezeket nem nagyon szerette az Állami Egyházügyi Hivatal. Ha híre ment annak, hogy egy gyülekezetbe sok fiatal jár, akkor egyrészt beültettek oda besúgókat, másrészt elkezdték a lelkészt székálni. Nem mondták meg soha, hogy az a bűne, hogy sok fiatalnak hirdeti az igét, hanem ürügyeket kerestek, valami módon belekötöttek, kellemetlenkedtek, hívogatták – és mentek a jelentések. És ott van a jelentésekben pontosan, hogy me-

lyik szombaton hová mentek kirándulni, ott is hányan voltak, a szalonnasütésnél miről beszélgettek, ki mit mondott, és így tovább. Én ilyet nem láttam korábban, és elképedtem, hogy ez így ment, és így meg volt szervezve. Joó Sándort is állandóan szekírozták, hívogatták, faggatták, hogy mit csinált, miért azt csinálta nagyon sok kellemetlenséget okoztak neki” (Fekete, 2011:41-42).

Összességében mind a lelkészek, mind a laikusok körében Miklóssy József és felesége, a közelmúltban elhunyt Fördös Hermína példája mutatja, hogy az ébredési élmény egész életet, sőt generációkat átfogó élmény volt, amit nem változtatott meg az üldöztetés vagy a mellőzöttség (Hegedűs, 2023b).

AZ ÉBREDÉSI MOZGALOM KITERJEDÉSE ÉS HOSSZÚ TÁVÚ HATÁSA MÁS FELEKEZETEKRE

A fentiek alapján is rögzíthető, hogy annak ellenére, hogy az ébredési mozgalom kezdettől felekezeti volt, egyáltalán nem volt jellemző, hogy ha valaki már adott felekezethez tartozott, akkor ezt megváltoztatta volna. Dr. Szabó Pál külön részt szentel ennek a kérdésnek visszaemlékezésében, felelevenítve, hogy apjával kimondottan vitában volt ezzel a kérdéssel kapcsolatban. Dr. Szabó Mihálynak – bár nem lelkési személy volt – határozott álláspontja volt, hogy a felekezethez hűnek kell maradnia, tekintet nélkül a hivatalos egyházi vezetés ellenséges magatartására. Ennek ellenére utólagosan természetes folyamatként kell tekinteni, hogy a történelmi felekezeteken belüli üldöztetésre többen kilépéssel, és új kezdeményezések indításával, a baptista, szabadkeresztyén vagy pünkösdi mozgalomhoz való csatlakozással válasszoltak. Ez azért sem volt nehéz, mivel a Bethánia eredeti célkitűzése is az volt, hogy Krisztushoz hívja az embereket, nem pedig adott felekezethez.

Mézes Zsigmond és Barta Ferenc is látogatója volt a Szikszai Béni által vezetett Bethánia alkalmaknak, később megalapították a Magyarországi Szabadkeresztyén Gyülekezetet (Szikszai, 2015:274.). Szintén érdekes képet mutat Pintér Elemér önéletrajzi visszaemlékezése, amely bemutatja, hogy 30 évvel a Bethánia Egylet megszűnése után is milyen erős identitásképző ereje volt azok számára, akik tagok vagy szimpatizánsok voltak. Hiszen a megszűnés után már tagság sem kellett ahhoz, hogy valaki „bethánista” legyen. Pintér Elemérék története azt is mutatja, hogy milyen szoros kapcsolat alakult ki egyes bethánista személyek és a Kiss Ferenc vezette Ó utcai Testvérgyülekezet között a puha diktatúra évtizedeiben (Hegedűs, 2023a). Tehát szabadkeresztyénként vagy baptistaként ugyanolyan ébredési emberek maradtak, mint reformátusként lettek volna. Az ébredési mozgalom és a szabadegyházak közötti kapcsolat még nem kellően kutatott terület. Mindenesetre néhány támpont fellelhető: 1980-ból találunk egy III/III-as jelentést a Komárom-megyei Rendőrfőkapitányság részéről, amelyben Bereczki (Bereczky) Sándor³³ volt református lelkész „által irányított egyházi csoportosulás tagjai körében jelen van és terjed a Bethánia és az ún. karizmatikusság. Egyesek elvetik az ökumené gondolatát, melyet hangoztatnak is.” (Majszai, 2005).

A felekezeti köziség és a korábban idézett karizmatikus ébredés sajátosan jelenik meg az 1980. április 23-s „Szigorúan Titkos” jelentésben: „Itt körülbelül 100 fiatal jelent meg. Refor-

mátus, evangélikus, baptista és most először a-i római katolikusok is.”, ahol egyébként keresztény könnyűzenét hallgattak.³⁴ „Az anyagok értékelése során megállapítható, hogy Bereczky követői változást kívánnak a hitélet területén, de az egyháztól való elszakadást elvetik, bár vannak, akik csak ebben látják a kiutat” (Majsai, 2005).

NÉHÁNYAN SZEREPHEZ JUTOTTAK MÉG 1990 UTÁN

Bütösi János, korábbi utazótitkár az Egyesült Államokból való 1990-es visszatérése után 1998-ig több száz evangélizációs alkalmat tartott Debrecenben és országszerte, újraindította a Debreceni Református Teológián a missziológiai tanulmányokat, szerepet játszott a Magyar Protestáns Missziói Intézet,³⁵ az első Református Világtalálkozó és megszervezésében (Bütösi, 1999:52-153). Visszatérésekor, 1990-ben a debreceni teológusoknak új fogalom volt a gyülekezetépítés (Uo. 52. oldal). Bojtor sejteni engedi, hogy Bütösit lényegében eszközként használta Kocsis, hogy rajta keresztül rehabilitáljon egyes szereplőket, köztük önmagát is, Bütösi többlet-legitimitását önmaga védelmére használván (Bojtor, 2003:99).³⁶

Szabó Dániel neve ismertebb, aki szintén a Bethánia köreiből indult (Borbás, 2023), illetve ezt követően a Debrecen Mester utcai gyülekezet munkatársi körével volt kapcsolatban (Berényi, 2008:144-145). A sor még nyilván folytatható lenne, az idős ébredési generáció energiája ma is tiszteletet ébreszt.

AZ ÉBREDÉSRE JELLEMZŐ MISSZIÓI ORIENTÁCIÓ ELLENTÉTE: AZ ÚN. „SZOLGÁLÓ EGYHÁZ”

Az ÁEH 1987-es belső Tájékoztatója szerint „a felszabadulás után az állammal megkötött egyezmény nyomán fejlődött ki a szolgáló egyház teológiája, amely elismeri a szocialista forradalom létjogosultságát, s különös hangsúlyt helyez az egyház társadalmi felelősségére, a család védelmére, a közösségért végzett munka megbecsülésére, a béke megőrzésére” (ÁEH, 1987: 38). Az ÁEH nagy sikerként értékeli, hogy: „A református és az evangélikus egyházak megújuló irányvonala a szolgáló egyház tanításában, valamint a diakóniai teológia felfogásában és az ennek megfelelő egyházi gyakorlatban, a társadalmi felelősség nyílt és következetes vállalásában bontakozott ki. Az egyházak megújuló hitéleti tevékenységében is számos társadalmilag pozitív kezdeményezés tapasztalható, például az alkoholistákkal, a kallódó fiatalokkal foglalkozó missziók fontos erőfeszítéseket tesznek azért, hogy a társadalom periferiáján élő embereket bekapcsolják az alkotó tevékenységbe” (ÁEH 1987:12). Az ÁEH megfogalmazásában tehát a diakónia valójában maga a misszió. Ebben a megközelítésben értelmetlenné válik az a felfogás, hogy „misszió nélkül nincs egyház” (Bütösi, 1999). E helyett az intézményi-hierarchikus viszonyok domináltak és olyan szolgálatokban, amelyek mind finanszírozásukban, mind a kiválasztásában szervesen összeépültek a pártállammal, és olyan célcsoportokra irányultak, amelyek marginálisak voltak a szocializmus építése szempontjából (drogosok, alkoholisták, idősek). A Tájékoztató számadatai szerint a rendszerváltás előtti években a Zsinati Iroda Szeretetszolgálati Osztály irányítása alatt 16 szociális intézmény működött, 350 munka-

társsal, akik 1000 rászorulót láttak el. Feltűnő, hogy az ébredési mozgalom számaihoz képest ez a fajta „misszió” nagyobb népesség mellett is elenyésző létszámot képvisel.

Szabó eredeti adatközlése szerint a „szolgáló egyház” teológiájának kidolgozása már 1950 körül, Péter János irányítása alatt megkezdődött (Szabó, 2010:108). A mai a zsinati szervezet úgynevezett „társadalmi missziói” e korszaknak a szervezeti örökségét képezik.

KÖVETKEZTETÉSEK

Az előbb egyesületi, megtúrt, majd föld alá kényszerített és aktívan üldözött, elszigetelt, bomlasztott ébredési mozgalom maga volt a föld alatti egyház. A hajdani, egyleti identitás idővel átalakult: „bethánista”, „betánista”, felébredt vagy egyszerűen csak hitvalló kereszténységgé alakult, illetve a hitvallók megtalálták egymást és (ki saját felekezetében, ki pedig azon kívül) az egzisztenciális hitvallás, a megélt evangélium talaján maradtak. Az üldöztetés és az elszenvetett egyéni és családi hátrányok összekovácsolták az ébredéssel érintetteket felekezeti hovatartozásra és generációra tekintet nélkül. Ezt nevezhetjük úgy is, hogy „vér ökömenéje”³⁷ (Ferenc Pápa, 2018). Megjelentek a „protestáns szentek” (Például: Zimányi-Hargita 1995., Visky, 2002, 2017), sztarcék, akiket sem erőszakkal, sem ígérettel nem lehet eltéríteni attól, hogy igyekezzenek végezni „az evangélista munkáját.”³⁸ Részben feltehetően az elszigeteltség is szerepet játszott, de a nehéz helyzetek bizonyosan, hogy megszületett a protestáns (református, evangélikus) misztika mind a kontemplatív (Wurmbrand, 2023, vagy Farkas József életműve³⁹) mind a fizikailag megélt, közvetlen misztika területén. Ide sorolható: Szabó Imre sárbogárdi lelkipásztor több műve (Szabó, 2001), és számos más szerző által konkrét élmény (például: az ételszaporítás a gyermekélelmezésben: Dóka, 2024). Szintén fontos megfigyelés az üldözött ébredési generációk megújulási képessége, tehát az idézett források szerint az 1945 előtti generáció átadta a helyét azoknak, akik – a megfigyelési iratok szerint – 1980 táján voltak fiatalok.

Fontos szempont, hogy a magyarországi kereszténység jelenleg növekedőben lévő vagy legalább stagnáló és nem meredeken csökkenő rétege még mindig a kis felekezetek közül kerül ki. A fentiek alapján alaposan feltételezhető, hogy e felekezetek az 1960-as évek végétől kezdve bizonyos utánpótlást kaptak az ébredési csoportokból vagy az ébredési csoportok által megszólított, de a nagy felekezetektől viszolygó vagy azoktól távol tartott személyekből. A rendszerváltás pillanatában voltak törekvések, hogy a föld alá kényszerített ébredési mozgalom hívei, tagjai újból megszerveződjenek, aminek fontos példái a Biblia Szövetség⁴⁰ és a Bethánia C. E. Szövetség⁴¹ megalakulása volt, Berényi József még részt vehetett a Sárospataki Teológiai Akadémia újraalapításában, Bütösi János pedig a debreceni teológiai képzésben, a missziológia területén kapott lehetőséget. Az 1990-es években nyíltan hirdették az igét, akik előtte nem, vagy csak rejtetten végezhatték: például: Zimányi József, Visky Ferenc, Bütösi János, dr. Szabó Mihály, Szabó Dániel, Borbély Béla, és még sokan mások ezreknek prédikálhattak. Ők voltak, akik túléltek. A mozgalom ugyanis megdöbbenően életképesnek bizonyult, még romjaiban is, erőforrások nélkül is. A szervezeti, hivatalos egyház pedig jelenleg is keresi híveit, 2025. ugyanis az ifjúság szolgálatának tematikus egyházi éve,⁴² megkésve ugyan, de talán nem túl későn, mindenesetre az ébre-

déshez való viszony meghatározása, az ébredési jelenség további kutatása elengedhetetlen mindazok számára, akik a hazai keresztény népesség számarányának növekedésében képzelik el a jövőt.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Asztalos Zoltán (2013): *Életútinterjú*. www.edoku.org Timár Lajos és Hosszú Gyula, szerkesztette: Timár Lajos és Kádár Judit
- Árgyelán Ágnes (é.n.): *Ébredéstörténet a Magyarországi Református Egyházban 1945 és 1950 között Események a Bethánia körül 1945 és 1950 között* <https://honlap.parokia.hu/publikacio/cikk/103/oldal/11/>
- Berényi József (2008): *De már tudom. Emlékek, vallomások*. General Press, Budapest.
- Bojtor István (1996): *Misszió a Tiszán innen. A Tiszáninneni Református Egyházkerület missziótörténete 1950 és 1956 között*. Kazinczy Ferenc Társaság, Miskolc. Letölthető: <https://mek.oszk.hu/22800/22834/22834.pdf>
- Bojtor István (2003): *Az ítélet. Följegyzések és dokumentumok néhány magyarországi református egyházi döntésről 1948 és 1998 között*. Kazinczy Ferenc Társaság, Sátoraljaújhely. Letölthető: <https://www.mek.oszk.hu/22500/22561/22561.pdf>
- Borbás Réka (2023): „Halld, Urunk, szózatunk, ha mi semmisségek áldozunk Tenéked”. Isten kegyelméből 90 éves lett D. Szabó Dániel. <https://reformatus.hu/egyhazunk/hirek/halld-urunk-szozatunk-ha-mi-semmisségek-aldozunk-teneked/>
- Bütösi János (1999): *Három haza szolgálatában*. Protestáns Missziói Tanulmányi Intézet Alapítvány, Budapest.
- Conforti, Joseph (1991): The Invention of the Great Awakening, 1795-1842. *Early American Literature*, vol. 26, no. 2, pp. 99–118. <http://www.jstor.org/stable/25056853>. Accessed 23 Jan. 2025.
- Dóka Viktória (2024): Akik megélték az ételszaporítást. <https://reformatus.hu/egyhazunk/hirek/akik-megelték-az-etelszaporítást-bojtor-istvan-tookos-uzonka-hajduszoboszló/> Letöltve: 2025. 01. 25.
- Draskóczy István (1993): Dr. Joó Sándor a Budapesti Pasáreti Református Gyülekezet első lelkipásztorának élet-története. Parakletos Alapítvány, Kiskunfélegyháza. https://www.refpasaret.hu/egyebanyagok/Nekem_az_elet_Krisztus.pdf
- Elsby, Charlene (2015): Aristotle’s Correspondence Theory of Truth and What Does Not Exist. *Logic and Logical Philosophy*. Online. 22 August 2015. Vol. 25, no. 1, pp. 57-72. [Accessed 22 January 2025]. DOI 10.12775/LLP.2015.016.
- Elliott, Mark R. (2023): *Taken By Surprise: The Asbury Revival of 2023*. Speedbed Publishing, USA, p. 238
- Farazmand, Ali (2003): Chaos and Transformation Theories: A Theoretical Analysis with Implications for Organization Theory and Public Management. *Public Organization Review* 3, 339–372. oldal. <https://doi.org/10.1023/B-PORJ.0000004814.35884.a3>
- Farkas János (2003): 100 éves a Bethánia. Kézirat, 2003. május 3.
- Fekete Zsuzsa (2011): Cseri Kálmán életútinterjú. http://www.kre.hu/portal/images/életútinterjú/cseri_kalman_életútinterjú.pdf Letöltve: 2025. 01. 28.
- Ferenc Pápa (2018): Felszólalás az Egyházak Világtanácsában. <https://www.vaticannews.va/en/pope/news/2018-06/pope-francis-geveva-wcc.html> Letöltve: 2025. 01. 28.
- Gájer László (2023): Ébredés Amerikában, az Asbury Egyetemen? <https://www.joppe.hu/ebredes-amerikaban-az-asbury-egyetemen/> Letöltve: 2025. 01. 22.
- Grasso, Christopher (2009): A ‘Great Awakening’? *Reviews in American History*, vol. 37, no. 1, 2009, pp. 13–21. <http://www.jstor.org/stable/40210976>. Accessed 23 Jan. 2025.
- Hazon, Yoram (2012): *The Philosophy of the Jewish Scripture*. Cambridge University Press, UK.
- Hegedűs Bence (2023a): *Az Isten kezében svájci bicskaként működő, szolgálatra kész ember, aki negyven éve gondnok a noszvaji református gyülekezetben, miközben egyházmegyei főgondnok, zsinati tag és tanácsos, valamint Noszvaj polgármestere is volt. Pintér Elemér még egy feladatot szeretne elvégezni, mielőtt átadja a gondnoki stafétát az utódjának*. <https://reformatus.hu/egyhazunk/hirek/az-ur-csodasan-mukodik-de-utjara-rejtve-van-pinter-elemer-noszvaj/> Letöltve: 2025. 01. 25.

- Hegedűs Bence (2023b): Célegyenest Előre! <https://reformatus.hu/egyhazunk/hirek/celegyenest-elore/> Letöltve: 2025. 01. 26.
- Hegedűs Bence (2025): *Negyven év szolgálat*. <https://reformatus.hu/egyhazunk/hirek/negyven-ev-szolgalat-szabo-jozsef-szabone-csokmei-edit-torokszentmiklos/> Letöltve: 2025. 01. 25.
- Joó István (2023a): Centenáriumot ünnepelnek a wekerletelepi reformátusok. <https://reformatus.hu/egyhazunk/hirek/centenariumot-unnepelnek-a-wekerletelepi-reformatusok/> Letöltve: 2025. 01. 26.
- Joó István (2023b): *Bibliás hit a Pilis hegyei között*. <https://reformatus.hu/egyhazunk/hirek/biblias-hit-a-pilis-hegyei-kozott/> Letöltve: 2025. 01. 26.
- Kidd, Thomas S. (2007): *The Great Awakening: The Roots of Evangelical Christianity in Colonial America*. New Haven: Yale University Press, 392 p.
- Kiss Ferenc (1942): *Magyar parasztproféták. Keresztény Ifjúsági Egyesület*, p. 32.. A művet újra kiadták Broadbent, Edmund Hammer (1990): Zarándok Gyülekezet. Evangéliumi Iratmisszió, Stuttgart mellékleteként.
- Klein, Dick – Wijngaarden, Peter van (2003): In memoriam *Sólyom Ferenc alias Ferenc Nagyapa. Hardnixveld* – Giessendam városi gyülekezetek közös Értesítője, január 3.
- Koncz Sándor (1948): Gyülekezetépítés. *Sárospataki Református Lapok*. Október 1. 17. szám, 3. oldal.
- Kovály Erzsébet (2018): *Timár Pál életútinterjú*. <https://edoku.org/interju/timar-pal/> Letöltve: 2025. 01. 27.
- Kőrössi József – Kotsis István (2015): *Exodus '51. Kőrössi József és Kotsis István naplói*. Ráday Gyűjtemény, Budapest.
- Lányi Gábor (2024): Felvállalható együttműködés vagy elvtelen kiszolgálás? Bereczky Albert egyházkerületi tevékenységének motivációi. In: Kiss, Réka; Lányi, Gábor; Bárány, Zoltán (szerk.) *Kihívások és útkeresések a magyar református egyház 20. századi történetében* Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója (2024) pp. 91-105. 15 p. DOI: 10.61376/KIHIVASOK.LANYI.06
- Laurie, Greg – Vaughn, Ellen (2018): *Jesus Revolution: How God Transformed an Unlikely Generation and How He Can Do It Again Today*. Baker Books, USA, 272 p.
- Majszai Tamás (2005): Egyházak és útkoszszolgálatok. *Mozgó Világ* 31. évf. 4. szám. <https://epa.oszk.hu/01300/01326/00062/11majszai.htm> Letöltve: 2025. 01. 27.
- Majszai Tamás (2006): Harminc éven át állambiztonsági ügynökök álltak a magyar református egyház élén. *Mozgó Világ* 32. évf. 4. szám. 1-11. oldal. <https://epa.oszk.hu/01300/01326/00074/11majszai.htm> Letöltve: 2025. 01. 27.
- Makkai Sándor (1948a): Országos református missziói munkaközösség. *Az Út*. I. évf. 3. szám. Július 25-31. 1. oldal.
- Makkai Sándor (1948b): A Bethánia az egyházzól – az egyház a Bethániáról. *Az Út*. I. évf. Különkiadás, 1948. július 17. 4. oldal.
- Marx, Karl és Engels, Friedrich (1973): *On Society and Social Change*. The University of Chicago Press, Chicago, IL, USA
- Morçöl, Göktuğ (2012): *A Complexity Theory for Public Policy* (1st ed.). Routledge, London, UK. <https://doi.org/10.4324/9780203112694>
- McCutchan, Gordon R. C. (1983). Great Awakenings? *Sociological Analysis*, 44(2), 83–95. <https://doi.org/10.2307/3711391>
- Mucsi András (2008): A református egyház missziói munkájának megbénítása 1948 után. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 3-4. sz. 161-198. oldal.
- Nagy Károly Zsolt (2018): „Visszaemlékezés az Úr Jézus munkájára...” Az 1945 utáni „délvidéki ébredés” egy szemtanú beszámolója alapján. In: Zila, Gábor (szerk.) *Készen úton? A protestáns közelmúlt feltárásának dilemmái*. Budapest, Magyarország: Református Közéleti és Kulturális Alapítvány, 15 p.
- Nagy Károly Zsolt (évszám nélkül): Testvéri Izenet. RefWiki. [https://refwiki.kre.hu/index.php?title=Testv%C3%A9ri_Izenet_\(1950\)](https://refwiki.kre.hu/index.php?title=Testv%C3%A9ri_Izenet_(1950)) Letöltve: 2025. 01. 24.
- Oravala Ágoston (1946): A parasztproféta. Evangélikus Evangélizáció Kiadó, Budapest 378 oldal.
- Tomka Miklós (1998): Coping With Persecution. Religious Change in Communism and in Post-Communist Reconstruction in Central Europe. *International Sociology* Vol 13. No. 2. pp. 229-248.

- Quirion, Kory Ray Thomas (2016): The First Great Awakening: Revival and the Birth of a Nation, Bound Away: *The Liberty Journal of History*: Vol. 1: Iss. 2, Article 3. DOI: <https://doi.org/10.70623//GEUJ8190> Available at: <https://digitalcommons.liberty.edu/ljh/vol1/iss2/3>
- Smith, Timothy L (1983): My Rejection of a Cyclical View of 'Great Awakenings. *Sociological Analysis* 44, no. 2. 97–101. <https://doi.org/10.2307/3711392>.
- Szabó Imre (2001a): *Ég, de meg nem emésztetik. Naplók 1914-1954*. Budahegyvidéki Református Egyházközség, Budapest, 192-193.
- Szabó Imre (2001b): *Sírjanak a papok*. KEPE. Kiskunfélegyháza. 488 oldal.
- Szabó Pál (2010): *Világok megszűnésén az Úrral. Emlékek: Ébredés, forradalom és emigráció 1934. augusztus 4. - 1971. december 31*. Immánuel Kiadó, Pécel. p. 373.
- Szász Zoltán (2007): Az erdélyi CE Szövetség története a két világháború között. *Református Szemle* 100. évf. 4. szám 966-100. oldal.
- Szent Ágoston (2005): *Isten városáról*. I. kötet. Fordította: Dr. Földváry Antal református lelkész. Kairosz Kiadó.
- Szikszai Béni (2015): *Ahogy én láttam. Feljegyzések a 20. századi magyar ébredéstörténetből*. Koinónia, Cluj-Napoca, Románia
- Szőnyi György (1993): Az egyház megújulása. *Az ébredés világhelyzete. Theológiai Szemle*. 36. évf. 1. 20-25. oldal
- Weigel, George (1992): *The Final Revolution. The Resistance Church and the Collapse of Communism*. Oxford University Press, UK.
- Visky András (2022): *Kütelepítés*. Jelenkor Kiadó
- Wurmbrand, Richard (2023): *Beszédek a magánzárkában*. Koinónia Kiadó, Kolozsvár, Románia
- XVI. Benedek (2011): XVI. Benedek benini apostoli látogatása alkalmával mondott beszéde. https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/en/speeches/2011/november/documents/hf_ben-xvi_spe_20111119_vescovi-benin.html letöltve: 2025. 01. 22.

JEGYZETEK

¹ https://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_vallas Letöltve: 2025. 01. 21.

² https://hu.wikipedia.org/wiki/Magyarorsz%C3%A1g_n%C3%A9pess%C3%A9g%C3%A9nek_vall%C3%A1si_megoszl%C3%A1sa Letöltve: 2025. 01. 21.

³ Ap. Csel. 2, 12. Megdöböntek mindnyájan, és tanácstalanul kérdezték egymástól: Mi akar ez lenni? 13. Mások azonban gúnyolódva mondták: Édes bortól részegedtek meg. (Református új fordítás: RÚF, <https://szentiras.hu/biblia/ruf/ACT/2> Letöltve: 2025. 01. 22.)

⁴ A témának külön wikipedia oldala is van: https://en.wikipedia.org/wiki/Christian_revival Letöltve: 2025. 01. 23.

⁵ További adalékok találhatóak például: <https://docplayer.hu/1744858-Az-uj-vallasi-mozgalmak-a-punkos-di-es-punkosdi-karizmatikus-mozgalmak.html> Letöltve: 2025. 01. 27.

⁶ <https://portal.kie.hu/kik-vagyunk/t%C3%B6rt%C3%A9net%C3%BCnk> Letöltve: 2025. 01. 23.

⁷ Elnök: Dr. Szabó Aladár, alelnök: Dr. Kecskeméthy István, titkárok: Forgács Gyula és Pauer Irma, a Választmány elnöke: Vargha Gyuláné, a Választmány tagjai: Szabó Aladárné, Bierauer Richárd, Biberauer Richárdrné, Vischer-Sarasin Márta, Csűrös István, pénztáros: Antal Gézáné, ellenőr: Fülöp Piroska. Tagok száma: 16 fő rendes tag, 20 fő rendkívüli tag, 3 fő segítő tag. Vargha Gyuláné szerkesztette a Mustármag c. folyóiratot, majd a Magyar Keresztény Nők Lapját. Innen indult Forgács Gyula kiválásával a Magyar Evangéliumi Diákszövetség, Pauer Irma és a Biberauer család révén, valamint Vischer Márta anyagi hozzájárulásával innen indult a Filadelfia Diakonissza Szövetség, illetőleg a ma is működő Bethesda Gyermekkórház <https://honlap.parokia.hu/lap/budapest-pestujhely-ujpalotai-reformatus-egyhazi-cikk/mutat/ii-kotodescink-a-filadelfia-emlekere/> Letöltve: 2025. 01. 23.

⁸ <https://www.christianendeavor.com/> Letöltve: 2025. 01. 23.

⁹ https://hu.wikipedia.org/wiki/Kecskem%C3%A9thy_Istv%C3%A1n Letöltve: 2025. 01. 23.

¹⁰ Jelenleg: Máriavölgy Kastély-Manison, oldalán ma emléktábla hirdeti, hogy ez volt a Lelkiszolgálat Háza.

- ¹¹ Borbély Béla életútinterjúja a közelmúltban vált elérhetővé: <https://www.youtube.com/watch?v=IjoSuefUbrU> Letöltve: 2025. 01. 24.
- ¹² Például: Szabad Nép, 1946. augusztus 20. szám (4. évf. 186. szám) 3. oldal cím az oldal közepén: „Az Országos Református Szabad Tanács hitet tett a demokratikus köztársaság mellett és elítélte a zsidóüldözést” https://adt.arcanum.com/hu/view/Nepszabadsag_1946_08/?query=%22reform%C3%A1tus+szabad+tan%C3%A1cs%22&pg=80&layout=1 Letöltve: 2025. 01. 24. Illetve: Néplap, 1947. március 30. cím: „Szabad egyház szabad államban Bereczky Albert volt államtitkár nagy beszéde a Református Szabad Tanácsteljes ülésén”. Ebben Bereczky amellett foglalt állást, hogy a vallásoktatás ne legyen kötelező. https://adt.arcanum.com/hu/view/HajduBihariNepNaplo_1947_03/?query=%22reform%C3%A1tus+szabad+tan%C3%A1cs%22&pg=132&layout=1 Letöltve: 2025. 01. 24.
- ¹³ Uo. 2. oldal, lap tetején cím: „Az összeesküvők készítettek el Mindszenty és Ravasz találkozóját”.
- ¹⁴ A közlekedési miniszter 1947. évi július 15-i rendeletében 50%-os menetkedvezményt határozott meg a Bethánia Egyület alcsúti rendezvényére menők részére: https://adt.arcanum.com/hu/view/MagyarAllamvasutakHivatalosLapja_1947_07-12/?query=beth%C3%A1nia&pg=60&layout=1
- ¹⁵ Monor, Örszentmiklós, Taktaszada, Sátorlajújhely, Emőd, Kistokaj, Harsány, Nyékládháza, Kisgyőr szerepelnek a Sárospataki Református Lapok 1948. október 1-i számában a Hírek rovatban. https://adt.arcanum.com/hu/view/SarospatakiReformatusLapok_1948/?query=beth%C3%A1nia&pg=122&layout=1 Letöltve: 2025. 01. 24.
- ¹⁶ Bereczky Albert, illetve Békefi Benő püspökök megítélése túlmutatna ezen írás keretein. Mindketten az ébredési mozgalomból indultak, de máshová érkeztek.
- ¹⁷ <https://zsinatilevtar.hu/a-magyarorszag-reformatus-egyhaz-tortenete-a-kommunista-idokban-1945-1989> Letöltve: 2025. 02. 04.
- ¹⁸ https://adt.arcanum.com/hu/view/AzUt_1953_01-06/?query=beth%C3%A1nia+misszi%C3%B3&pg=67&layout=1 Letöltve: 2025. 01. 24.
- ¹⁹ <https://reformatus.hu/egyhazunk/hirek/o-gyozott/> Letöltve: 2025. 01. 24.
- ²⁰ <https://edoku.org/video/exodus-51-a-sarospataki-teologia-visszafoglalasa/> Letöltve: 2025. 01. 25.
- ²¹ <https://srta.hu/dr-ujaszaszy-kalman/> Letöltve: 2025. 01. 27.
- ²² Kotsis István, az egyik szerző és résztvevő az újjáalakult Bethánia C. E. Szövetség egyik országos elnöke lett. Lásd: <https://www.ce-union.hu/HAO/31.pdf> Letöltve: 2025. 01. 25.
- ²³ Említésre kerül itt is: <https://www.parokia.hu/v/ebredestortenet-a-magyarorszag-reformatus-egyhazban-1945-es-1950-kozott/?oldal=11> Letöltve: 2025. 01. 25.
- ²⁴ Pál apostol Zsidókhöz írt levele 11. rész 35b-38. Másokat viszont megkínóztak, akik nem fogadták el a szabadulást, hogy dicsőösebbé feltámadásban legyen részük.³⁶ Ismét mások megszégyenítések és megkorbácsolások próbáját állták ki, sőt még bilincseket és börtönt is.³⁷ Megkövezték, szétfűrészték, kardéltre hányták őket; juhok és kecskék bőrében bujdosnak nélkülözve, nyomorogva, gyötrődve azok, 38a-ikre nem volt méltó a világ; bolyongtak pusztákban és hegyeken, barlangokban és a föld hasadékaiban. <https://szentiras.hu/biblia/ruf/HEB/11> Letöltve: 2025. 01. 25.
- ²⁵ Kiss Endre József megfogalmazása Bojtór István (2003): Az ítélet című művének Előszavában. <https://www.mek.oszk.hu/22500/22561/22561.pdf> Letöltve: 2025. 01. 28. Jellemző módon Kiss még 2003-ban is a hallgatás falának áttörését szorgalmazza.
- ²⁶ <https://zsinatilevtar.hu/a-magyarorszag-reformatus-egyhaz-tortenete-a-kommunista-idokban-1945-1989> Letöltve: 2025. 02. 04.
- ²⁷ Például: http://bekesireformatusok.hu/index.php?route=public/article&path=1&article_id=92372&limit=75 Letöltve: 2025. 01. 28.
- ²⁸ <https://honlap.parokia.hu/kollegium/hang/lista/71/72/76/?o=&t=&q> Letöltve: 2025. 01. 28.
- ²⁹ <https://reformatus.hu/egyhazunk/hirek/egyven-ev-szolgalat-szabo-jozsef-szabone-csokmei-edit-torokszentmiklos/> Letöltve: 2025. 01. 28.
- ³⁰ https://liebenzell.hu/KHir/2011_05_internetre.pdf Letöltve: 2025. 01. 28.
- ³¹ <https://reformatus.hu/egyhazunk/hirek/egyven-ev-szolgalat-szabo-jozsef-szabone-csokmei-edit-torokszentmiklos/> Letöltve: 2025. 01. 28.

- ³² http://www.kre.hu/portal/images/eletutinterjuk/cseri_kalman_eletutinterju.pdf Cseri Kálmán hosszan beszél az ébredési korszakról és arról, hogy ahol volt ifjúsági munka, azt titokban kellett tartani.
- ³³ <https://punkosd.ma.ptf.hu/PDF/portre/2011-5/teologus-portre-bereczki-sandor> Letöltve: 2025. 01. 28.
- ³⁴ <https://epa.oszk.hu/01300/01326/00062/11majnai.htm>
- ³⁵ <https://annemarietool.org/about-me/work-experience/> Anne-Marie Kool 2005-ben megvált az Intézetől, értetetlen módon 2012-ben a jogutódot is megszüntették: <https://reformatus.hu/oktatas/hirek/megszunik-a-kmti/> letöltve: 2025. 01. 25. A beolvadással való megszüntetés ismerős az ébredés történetéből.
- ³⁶ Hasonló magatartás rajzolódik ki Borbély Béla életútinterjújában, amelyben arról emlékezik meg, hogy 1980 körül hogyan fogott vele kezét Bartha Tibor a Zsinat előtt. <https://www.youtube.com/watch?v=IjoSuefUbrU> Letöltve: 2025. 02. 04.
- ³⁷ <https://www.vaticannews.va/en/pope/news/2018-06/pope-francis-geveva-wcc.html>,
- ³⁸ Pál második levele Timóteushoz, 4. rész, 5. vers: „Te azonban légy józan mindenben, a bajokat szenvedd el, végezd az evangélista munkáját, töltsd be szolgálatodat.” <https://szentiras.hu/biblia/ruf/2TI/4/#vers5> Letöltve: 2025. 01. 28.
- ³⁹ www.tobbazelet.hu – mintegy 900 prédikáció található Farkas József életművéből.
- ⁴⁰ <https://bibliaszov.hu/2009/03/12/tortenetunk/> Letöltve: 2025. 01. 28.
- ⁴¹ ce-union.hu Letöltve: 2025. 01. 28.
- ⁴² <https://reformatus.hu/> Letöltve: 2025. 01. 28.